

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Βιβλιογραφικό σημείωμα: Ch. Dendrinis (ed.), Manuelis II Palaeologi imperatoris Apologia de processione Spiritus Sancti, Tractatus de ordine in Trinitate, Epistula ad dominum Alexium Iagoupem [CCSG 71], Turnhout 2022

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.36180](https://doi.org/10.12681/byzsym.36180)

Copyright © 2023, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2023). Βιβλιογραφικό σημείωμα: Ch. Dendrinis (ed.), Manuelis II Palaeologi imperatoris Apologia de processione Spiritus Sancti, Tractatus de ordine in Trinitate, Epistula ad dominum Alexium Iagoupem [CCSG 71], Turnhout 2022. *Byzantina Symmeikta*, 33, 335–337. <https://doi.org/10.12681/byzsym.36180>

CH. DENDRINOS (ed.), *Manuelis II Palaeologi imperatoris Apologia de processione Spiritus Sancti, Tractatus de ordine in Trinitate, Epistula ad dominum Alexium Iagoupem* [CCSG 71], σελ. CLIV + 436, Turnhout 2022, ISBN 978-2-503-52897-6

Ὁ τόμος περιλαμβάνει τρία θεολογικά ποιήματα τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου καὶ ἀποτελεῖ ἀξιολογότατη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου αὐτοκράτορα. Συγκεκριμένα ἐκδίδονται τὰ ἕως τώρα ἀνέκδοτα κείμενα: α) τὸ ἐκτενέστατο σύγγραμμα *Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, β) μιὰ συντομότερη πραγματεία περὶ τῆς τάξεως τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος, ποὺ φέρει τὸν ἐκτενῆ τίτλο *Ὅτι ὑπὲρ τάξιν ἢ Τριάς, καὶ τὸ θεῖον ἀσχημάτιστον, καὶ οὐκ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἢ ἐν αὐτῇ τάξιν δείκνυται πραγμάτων τε καὶ παραδειγμάτων*, καὶ γ) ἡ ἐκτενὴς ἐπιστολιμαία πραγματεία περὶ τῆς σπουδῆς τῆς θεολογίας καὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, μὲ ἀποδέκτη τὸν οἰκεῖο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Ἰαγούπη. Ὁ *Λόγος ἀπολογητικὸς*, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μανουὴλ στὸν Πρόλόγο του (*Προθεωρία συντομωτάτη*), στὴν Περίληψη τῶν λατινικῶν ἐπιχειρημάτων (*κεφαλαιώδης ἐπιτομὴ*) καθὼς καὶ στὰ ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν ἐπιχειρημάτων (σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση), τὰ ὁποῖα ἀναιρεῖ στὸ κείμενο σὲ 156 κεφάλαια (βλ. σσ. XXXII-XXXIII), συνετέθη ὡς ἀπάντηση σὲ πραγματεία ἀνωνύμου Λατίνου μοναχοῦ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ περὶ τοῦ Παπικοῦ πρωτείου, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιδοθεῖ στὸν αὐτοκράτορα κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Παρίσι (1400-1402). Ὁ Μανουὴλ συνέγραψε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συγγράμματός του στὸ Παρίσι, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις, καὶ ἐπεξεργάστηκε τὸ κείμενο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν συνεργασία τοῦ λογίου καὶ θεολόγου Μακαρίου Μακρῆ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παλαιογραφικὴ ἔρευνα. Ὑπεραμυνόμενος τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων, ὁ αὐτοκράτορας καταδει-

κνύει τὸ σοβαρὸ θεολογικὸ του ὑπόβαθρο καὶ τὴν γνώση ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ἀναφερόμενος στὶς ἐσωτερικὲς ἔριδες περὶ τῆς διακρίσεως θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας, στὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις Δομηνικανῶν καὶ Φραγκισκανῶν θεολόγων περὶ τῆς συλλήψεως τῆς Θεοτόκου, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ σχίσμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τέλος, ἐκφράζοντας τὴν ἐλπίδα του γιὰ τὴν συμφιλίωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, παραθέτει τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν σύγκληση οἰκουμενικῆς συνόδου ὅπου οἱ δύο πλευρὲς θὰ συζητήσουν ἐπὶ ἴσοις ὅροις τὶς θεολογικὲς, ἐκκλησιολογικὲς καὶ ἄλλες διαφορὲς, ἐκφράζοντας συγκρατημένη αἰσιοδοξία. Ἀμέσως μετὰ τὴν ολοκλήρωση τοῦ συγγράμματος συνέθεσε καὶ τὴν σύντομη πραγματεία, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου της.

Τὸ τρίτο κείμενο ποὺ ἐκδίδεται στὸν τόμο, ἡ ἐπιστολιμαία πραγματεία, ποὺ πρέπει νὰ συνεγράφη περὶ τὸ 1396, ἔχει ὡς ἀποδέκτη τὸν Ἀλέξιο Ἰαγούπη, ἐνῶ ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ κριτικὴ ποὺ δέχθηκε ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο λατινόφρονα ποὺ ὁ αὐτοκράτορας δὲν κατονομάζει, ἀλλὰ ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη πρόκειται γιὰ τὸν Μανουὴλ Καλέκα.

Ὅλα αὐτὰ ἀναπτύσσονται στὴν εἰσαγωγικὴ ἐνότητα (σσ. XXX-XLV), ὅπου συνοψίζονται τὰ πορίσματα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ ἐκδότη τοῦ τόμου¹ καὶ δύο προηγουμένων μελετῶν του² σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο, τὶς περιστάσεις καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς τῶν κειμένων. Στὴν συνέχεια ἀφιερώνεται ἐκτενὴς ἐνότητα στὴν χειρόγραφη παράδοση, μὲ λεπτομερέστατη κωδικολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ περιγραφή τῶν χειρογράφων (σσ. XLVI-CXX). Τὰ δύο πρῶτα κείμενα παραδίδονται στοὺς κώδικες *Vat. gr.* 1107 (=V) καὶ *Barb. gr.* 219 (=B). Ἡ παραλλαγή τους στὸν κώδικα V ἀποτελεῖ ἀναθεωρημένη ἐκδοχή, μὲ ἰδιόχειρες διορθώσεις τοῦ Μακαρίου Μακροῦ, ποὺ ἀνάγεται στὸ αὐτόγραφο τοῦ Μανουὴλ (ποὺ καθ' ὅσον γνωρίζουμε δὲν διασώζεται), ἐνῶ τὸ χειρόγραφο B, ἀντιγεγραμμένο ἀπὸ γνωστὸ ἀνώνυμο γραφέα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κύκλου,

1. Ch. DENDRINOS, *An annotated critical edition (editio princeps) of Emperor Manuel II Palaeologus' treatise On the procession of the Holy Spirit*, Royal Holloway and Bedford New College, University of London 1996.

2. Ch. DENDRINOS, Manuel II Palaeologus in Paris (1400-1402): Theology, Diplomacy and Politics, στὸν τόμο M. HINTERBERGER - C. SCHABEL (eds.), *Greeks, Latins and Intellectual History. 1204-1500* [Recherches de Theologie et Philosophie Medievales, Bibliotheca 11], Leuven - Paris - Walpole MA 2011, 397-422 καὶ ΤΟΥ ΙΔ., Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου πρὸς τὸν Ἀλέξιο Ἰαγούπη καὶ οἱ ἀντιλήψεις του περὶ τῆς σπουδῆς τῆς θεολογίας καὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, *Φιλοσοφίας Ἀνάλεκτα* 1 (2002), 58-86.

παρέχει τὴν τελικὴ μορφὴ τῶν ἔργων. Ἡ ἐπιστολιμαία πραγματεία διασώζεται πλήρως στὸν κώδικα *Par. gr.* 3041 (=P) καὶ στὸν κώδικα B. Ὅπως καὶ γιὰ τὰ δύο πρῶτα κείμενα, ἡ παράδοση στὸν κώδικα B ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ τῆς μορφῆς. Ἀκολουθῶς, ὁ ἐκδότης περιγράφει τὶς πρακτικὲς ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ γραφεῖς στὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν στίξη, παρέχει λεπτομερῆ ἀντιβολὴ τῶν κωδίκων καὶ καταρτίζει τὸ στέμμα (σσ. CXXI-CL). Τέλος ἀναπτύσσεται ἡ ἐκδοτικὴ μέθοδος (σσ. CLI-CLII). Ἡ πολυσέλιδη αὐτὴ εἰσαγωγὴ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ αὐτοτελὴ πραγματεία.

Ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων (σσ. 1-304) συνοδεύεται ἀπὸ τρία ὑπομνήματα, δηλαδὴ α) παραλλήλων χωρίων ἄλλων κειμένων τοῦ Μανουήλ, β) πηγῶν καὶ γ) κριτικὸ ὑπόμνημα. Χρήσιμη ἡ ἔνδειξη στὰ περιθώρια “*Loc. Par., Font. καὶ Crit.*”, ὥστε νὰ διευκολύνεται ὁ ἀναγνώστης. Ἀκολουθοῦν πλήρεις πίνακες ὀνομάτων, βιβλικῶν καὶ ἄλλων παραλλήλων χωρίων, πηγῶν, καὶ ἐπιλεγμένων λέξεων καὶ ὄρων (σσ. 305-433). Ἡ ἐκτύπωση εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ καλαίσθητη, ὅπως ἐξ ἄλλου ὄλων τῶν τόμων τῆς σειρᾶς³. Τὸ βιβλίο θὰ συντελέσει στὴν βαθύτερη κατανόηση τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Μανουήλ Β΄ καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολή. Ἀναμένεται μὲ ἐνδιαφέρον ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν κειμένων, ποὺ ἐτοιμάζει ὁ ἐκδότης καὶ συγγραφέας (σ. XLV), ἡ ὁποία θὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἀνάλυση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Μανουήλ ὑπὲρ τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ὁμότιμος Διευθυντὴς Ἐρευνῶν

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

3. Σημειωτέον ὅτι στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου σὲ περιπτώσεις ἔκθλιψης ἢ ἀπόστροφος φαίνεται νὰ προσκολλᾶται στὸ φωνῆεν τῆς ἐπόμενης λέξης (ὅπως *δι' αὐτῶν, τοῦθ' ὄπερ, ἀλλ' εἰ καὶ ἄλλα παρόμοια*), ἀκολουθώντας τὴν πρακτικὴ τῶν γραφῶν στὰ σωζόμενα χειρόγραφα, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα στὸ ἐκδοθὲν κείμενο ἔχει προστεθεῖ ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς λέξεις ἓνα ἥμισυ κενοῦ διαστήματος (*hair space*)!

